

Represión e corrupción. Aproximación á sociedade galega no «primeiro franquismo»*

LOURENZO FERNÁNDEZ PRIETO
Universidade de Santiago de Compostela

Do país da *Lingua das bolboretas* e o das *Herrumbrosas lanzas*.

O franquismo está no faiado da memoria. O que está nos faios non se tirou aínda e pódese recuperar de cando en vez, sabemos que está alí aínda que non o baixemos e mesmo podemos reciclalo. Sempre está alí á nosa disposición e só facendo inventario poderemos saber o que é e o que vale. O franquismo é un gran descoñecido aínda que creamos saber o que é. Vivímolo moito, está recente e, sobre todo, herdámolo pero coñecemos pouco del en termos historiográficos. A homenaxe a un mestre de historiadores, o profesor Barreiro Fernández *optimus professor eris* é a mellor ocasión para formulármonos unha relectura do que sabemos sobre esta etapa e propor un camiño para seguir avanzando na pescuda dun recente pasado incómodo que vivimos e que nos vive.

1. Unha etapa historiograficamente descoñecida

Neste artigo quérese procurar unha interpretación do primeiro franquismo en Galicia; preséntanse algunhas hipóteses e fórmulanse algunhas conxecturas para a caracterización dun período tan importante como pouco indagado historiograficamente. O franquismo segue sendo un grande ignorado dende o punto de vista da investigación histórica, tanto en Galicia como no conxunto de España, pois, se ben os estudos de caso empezan a aparecer paseniñamente nos últimos anos,

---

* Este traballo enmárcase no Proxecto de Investigación *A guerra civil e o proceso de construción do réxime franquista en Galicia*, financiado pola Dirección Xeral de I+D+i da Xunta de Galicia

o período, que supón en termos cronolóxicos máis dun terzo do século XX e en termos históricos moito máis, segue sen protagonizar como debiera o debate historiográfico en España. O pacto da transición, que foi tanto político como social, implicou unha reconciliación que asumía o esquecemento do pasado inmediato. Aquel acordo, que non foi unha conspiración, pareceu imprescindible despois da morte do Ditador para facer asentar a democracia e botar fóra as meigas do enfrontamento armado e do conflito civil. Pero aos trinta anos de finar Franco, para unha parte da sociedade, e tamén ao cabo para os poderes políticos, semella que chegou a hora de coñecer e analizar aquel período para dotármonos de interpretacións globais renovadas.

A noción histórica dominante que seguimos a ter da guerra e o franquismo, en canto a análise e interpretación global —pois non deixaron de aparecer monografías nos últimos trinta anos—, segue a ser a elaborada nos tempos e na lóxica da militancia antifranquista (Tuñón ou Tamames) ou a formulada polos hispanistas que cubriron as obrigadas ausencias que xerou a Ditadura no interior (G. Jackson, P. Preston) pero non se reconstruíu aínda aquela época dende a perspectiva dunha historia democrática convencional que ollara o seu pasado sen urxencias e prexuízos militantes pero con esixencia democrática¹. Débese isto en boa medida á longa vixencia do denominado “pacto pola amnesia” da transición, aceptado, xerado e mantido dende a política e dende a sociedade pero tamén tacitamente dende a historiografía: non remexer seguiu sendo a norma porque todo estaba aínda demasiado recente. Só co cambio de século este axioma empezou a mudar realmente.

Non era en realidade un problema de tempo senón de memoria: pactouse que non habería revisión, nin sequera recordo público do pasado inmediato, e o pacto mantívose. Considerábase un golpe baixo político este tipo de alusións que non obstante foron utilizadas repetidamente nas últimas dúas décadas, unhas veces como ameaza disuasoria, outras como arma desesperada en campañas electorais, outras como vinganza ou desquite moral. De feito fíxose moita política coa memoria e ningunha política da memoria. O mantemento do pacto non só se apreciaba en que importantes personaxes da Ditadura, como Manuel Fraga, seguían a ocupar as máis altas maxistraturas, senón porque seguiu-seguedo sendo dominante a idea dos que gañaran a guerra de que era mellor non remexer no

---

1 Os traballos e as xeiras interpretativas de Tuñón de Lara nos seus libros, nos Coloquios de Pau e nos seus traballos posteriores ou mesmo por non historiadores profesionais como na celebrada obra de Tamames, Ramón (1973): *La República. La era de Franco*, Madrid, Alfaguara. Por citar dous exemplos significativos do que segue sendo a interpretación de cabeceira daquel período para as elites democráticas españolas e mesmo a maioría da opinión pública. Entre os hispanistas, alén dos citados: H. Thomas, R. Carr, S. G. Payne e mesmo G. Brennan son algúns dos moitos que poderían citarse.

que fixo cada quen e os outros (os derrotados) estaban demasiado acostumados a calar ou a clamar no deserto sen concitar a atención de ninguén. Efectivamente pactouse que non habería memoria de 1936-1975 e non a houbo, se acaso construíronse memorias fragmentarias; pero iso era imposible mantelo indefinidamente por razóns de hixiene cívica que coñecen ben os portugueses, os alemáns, os italianos e os franceses, entre os máis próximos.

Algúns dos debates historiográficos dos últimos anos ao Norte dos Pirineos foron moi significativos e seguen a estela de problemas políticos do presente, tal é o caso do problema do ouro nazi en Suíza ou o debate derivado do impactante libro de Goldhagen (que sitúa os alemáns como “verdugos voluntarios de Hitler”). Esforzos similares para resituar dende o presente os réximes totalitarios do século XX e —o que constitúe en parte unha novidade— a responsabilidade colectiva ou social ou mesmo as veleidades profascistas que non callaron, fixéronse en Bélxica ou en Francia, e deles faise sucinta mención na bibliografía final. Como puido apreciarse nas sesións do XIX Congreso Internacional de Ciencias Históricas (Oslo, 2000), estes debates percorreron o mundo enteiro coa asombrosa ausencia española. O xa vello debate sobre o Holocausto segue sendo relido e reformulado por historiadores alemáns ou israelís, pero a el súmanse, a resultas da denominada terceira onda democratizadora en Lationoamérica e da caída do comunismo nos países do Leste, novas achegas sobre as ditaduras e os réximes totalitarios do século XX dende a perspectiva da historiografía rusa ou polaca. No citado Congreso destacou especialmente a contribución brasileira e arxentina respecto das súas recentes ditaduras, a propósito das diferentes memorias colectivas das vítimas e os verdugos ou do manexo e a manipulación da Historia que se experimentou en ambas as dúas. Un fenómeno historiográfico de dimensión e alcance sequera semellante só agora comeza a se albiscar no caso español.

Para unha nova xeración de historiadores (P. Aguilar, J. Casanova, I. Saz entre os primeiros) empezou a ser relevante explicar dende hoxe e para o futuro a guerra civil e mais o franquismo, no convencemento de que constitúen o centro da historia do Estado español no século XX. Sobre este período xiran todos os demais e alicérganse, o que é o máis importante, o presente e mais o futuro. Por iso está chamado a converterse non centro do debate da historiografía contemporánea nos próximos tempos. As orixes do franquismo e o franquismo enteiro é máis ca un ámbito de investigación, é un espazo de explicación histórica de enorme relevancia social, fundamental na memoria colectiva que se constrúe por moitas vías pero na que os historiadores apenas logramos influir profesionalmente ata que se converteu nunha cuestión socialmente central. Mais cómpre que logremos levalo ao centro do debate académico e intelectual dende a perspectiva do coñecemento máis que na lóxica política ou moral tan abundosa anteriormente, para que se

converta en materia de controversia como o foi xa no VII Congreso da Asociación de Historia Contemporánea (Santiago, 2004). Para que iso sexa posible cómpre que superemos a subalternidade historiográfica na que nos mantivemos en relación co pacto político da transición. E niso estamos.

Non obstante a relativa desatención dos historiadores, a guerra civil e o franquismo interesaron moito socialmente. Así o evidencia o tratamento que tiveron na creación literaria ou cinematográfica ao longo da recente democracia: *outra novela, outro filme sobre a guerra civil*. Por que o que máis estarrece os lectores e os espectadores da *Lingua das bolboretas* é o final do conto/película? Porque falaba do que sabiamos sen necesidade de contármolo. Sabemos que forma parte das memorias particulares e que seguiu sendo tema de conversa, mesmo de dura controversia, nos ámbitos máis íntimos e extraordinarios: nas reunións familiares, nos velorios, nas conversas de pais e fillos. Tampouco non esquezamos que a lembranza da guerra e da Ditadura foi unha arma política en moitas eleccións xerais, usada sutil e dosificadamente en tempos electorais ou cando había que buscar, dende a esquerda, elementos nítidos de diferenciación coa dereita. Hoxe en cambio deberamos aspirar a que este recordo —sempre manipulado— fose definitivamente derrotado como argumento electoral decisivo. Guerra e Ditadura entran pois na historia e deben converterse, dende xa, en materia dos historiadores contemporáneos. Pero estamos aínda pouco armados empiricamente. O franquismo segue a ser un descoñecido na investigación e neste período movémonos máis sobre conxecturas que sobre seguridades historiográficas. Pero é preciso abordar o seu estudo coma se abordásemos o século XIX, cos instrumentos analíticos similares aos que podemos empregar para estudar a desamortización, o carlismo ou a creación da sociedade e o estado liberal e coa mesma fondura heurística. En todo caso, non son poucas as cousas novas que se poden dicir ordenando os datos que temos para poder establecer puntos de partida e hipóteses para a pescuda, neste caso sobre dous grandes apartados referidos á guerra e á destrución da sociedade civil.

2. Guerra, posguerra e “primeiro franquismo” en Galicia

Non pode caracterizarse o primeiro franquismo en Galicia sen valorar primeiro a guerra e o seu significado histórico. Porque foi a guerra, a posición que a sociedade tivo diante dela e os seus resultados o que determinan o período seguinte e, aínda máis, foi a guerra o centro do século XX en España, e da súa análise han partir todas as caracterizacións. Xa que logo, en Galicia atopámonos cun gran paradoxo porque aparentemente non houbo guerra. Non obstante, nesa contundente afirmación non se esgota ren. Falar da guerra en Galicia significa constatar cando menos tres aspectos: a moi temperá perda de Galicia para a República e

polo tanto o temperán inicio da represión e do propio franquismo no país; unha longuíssima posguerra na que a actuación da guerrilla supón unha prolongación da guerra; e por último un radical cambio de tendencias respecto dos procesos socioeconómicos que caracterizaran a evolución do primeiro terzo do século XX e, en termos sociopolíticos, os cen anos anteriores.

En segundo lugar, calquera intento de caracterizar a sociedade galega do primeiro franquismo esixe dúas liñas de traballo que aínda non están máis que encetadas. Por unha banda, centrámonos no coñecemento da destrución da sociedade civil durante a posguerra, que empeza na retagarda galega xa no mes de agosto de 1936. Pola outra, coñecer se hai reocupación ou nova ocupación do poder local por novas elites. Todo parece indicar que unhas novas elites políticas, sociais e económicas ocupan o poder en Galicia como consecuencia da guerra, pouco sabemos delas, como tampouco podemos dicir moito das que son desprazadas e das que continúan contra vento e marea. Quen son, de onde saen, que fan para ocupar o poder, a que sectores representan? Carecemos aínda de respostas máis que aproximadas ao respecto.

Por outra parte, establecer unhas adecuadas bases de partida para o tratamento historiográfico da Ditadura require necesariamente establecer pautas novas entre as que non é a menos importante unha nova cronoloxía. Deste xeito é necesario cuestionar a cronoloxía herdada da propia lóxica do período como o concepto de primeiro franquismo que por iso aquí empregamos entre aspas. Unha noción cronolóxica curiosa que non ten continuidade nun segundo franquismo senón nun franquismo pretendidamente desenrolista e modernizador; que incorpora os propios valores da Ditadura: un primeiro difícil período (represor) un segundo opulento (e no que florece a oposición). Unha compartimentación que responde pois máis ao vivido que ao historiografiado².

Os tres períodos, guerra, posguerra e primeiro franquismo, van xuntos en Galicia, encabalgados en poucos meses de 1936. O feito de que en Galicia non houbo guerra convencional, o rápido inicio da posguerra e a precocidade do franquismo en Galicia co cambio de tendencias que significa, teñen que terse en conta para unha caracterización. Galicia perdeuse para a República nas dúas últimas semanas de xullo pero non porque non fora republicana, pois o republicanismo dominaba ampla e capilarmente na súa representación política e nos seus poderes locais. Mais nesta perda fúndase o mito conservador de Galicia que foi tan ben alimentado polo franquismo cando acuñou a imaxe dunha “terra leal” e da “boa despensa” dos exércitos facciosos dende os primeiros intres.

---

2 Fernández Prieto 2006: 16-23.

Polo que sabemos da súa materialización, o triunfo da sublevación militar en Galicia en xullo de 1936 (o que logo se coñecerá como *Alzamiento*) non se debeu a un importante apoio civil de primeira hora ao golpe³. A diferenza do que aconteceu en Navarra ou no Norte de Castela, non houbo moitos civís na trama nin apoios inmediatos e “espontáneos” á sublevación militar. Esta ausencia de apoios contrasta coas coñecidas respostas populares, alentadas polas organizacións sindicais e políticas da Frente Popular, que en termos militares non foron máis que sucesivos “diques de area” pero que dan unha idea aproximada (cronolóxica e cartográfica) da oposición ao golpe; dende que empezan os movementos de resistencia en Ferrol ata que a fins de xullo os sublevados derrotan o último foco de resistencia en Tui, pasando por un sen número de episodios de diferente entidade e parcial coñecemento.

Entre os factores que puideron determinar a perda de Galicia para a República sobresaen tres de diferente entidade que cómpre presentar como hipóteses a demostrar. De principio, o triunfo dos golpistas entre os militares, pois triunfou nos cuarteis un golpe de coroneis, comandantes e capitáns que son quen de condicionar aos seus superiores nas distintas agrupacións e prazas, antes de os apartar do mando ou fusilalos. Cómpre anotar que eran mandos intermedios e non os seus superiores os comprometidos coa sublevación e que as súas accións e dilacións tiveron un éxito contundente para dispoñer toda a infraestrutura e as forzas militares de Galicia a favor do golpe. O primeiro factor, pois, é o éxito dos conspiradores militares.

En segundo lugar, a situación xeográfica de Galicia, periférica no Estado pero tamén lonxe dos grandes centros de poder e entre o mar e Portugal, condicionou tanto as respostas como as saídas dos leais. O control militar do territorio axiña converteu en suicida calquera intento de resistencia, facendo de Galicia unha rateira para os fieis á República; por outra banda, axiña resultou quimérico calquera intento de recuperación dende o bando republicano, incapaz sequera de conservar a fronte do Norte máis alá de 1937.

En terceiro lugar, paréceme especialmente relevante ter en conta o clima social e político de Galicia na Segunda República e nos meses anteriores ao golpe militar. A diferenza do que ocorría noutras zonas como Asturias, Andalucía ou Cataluña, nas que o conflito que logo se concreta na guerra e mais na revolución está xa latente, e mesmo hai unha auténtica guerra social (relacionada coa reforma agraria) ou político-sindical, Galicia caracterizouse pola ausencia de conflitos extremos previos á guerra⁴. A pesar da confrontación política e social dos primei-

3 A espensas das investigacións que está desenvolvendo a profesora Aurora Artiaga e que han de achegar unha necesaria clasificación ao respecto desta cuestión.

4 O recente libro de Xulio Prada (2007) esixirá, en todo caso, afondar neste debate.

ros meses de 1936, dificilmente podería dicirse que había un clima prebélico en Galicia. De xeito que a moderación da resposta inicial ao golpe militar era coherente co clima social e político previo, pero absolutamente inapropiada fronte a unha sublevación militar nos tempos do fascismo.

A longa posguerra española, a máis longa de Europa no século XX, comeza en Galicia en agosto de 1936 e chega ata a metade da década dos anos cincuenta, practicamente vinte anos. Esa longa posguerra española caracterízase pola ruptura das tendencias socioeconómicas do primeiro terzo e pola ruptura da normalidade pluralista dunha sociedade e dunha política liberal asentadas, con todas as dificultades e imperfeccións coñecidas (incluída a Ditadura dos anos vinte) dende mediados do século XIX; tamén pola continuidade da represión política e social que define a xestación bélica do franquismo. Pero a diferenza do resto do Estado, a posguerra tamén significa en Galicia a continuidade do conflito armado en forma de loita guerrilleira, primeiro arredor dos escapados e, dende o inicio dos anos corenta, dunha forma máis organizada militarmente. Esta continuidade da situación bélica pola vía guerrilleira singulariza os efectos da guerra civil (que non houbo como enfrontamento militar convencional) en Galicia, en dous sentidos: unha máis extensa e continuada represión, practicamente sen posibilidades de escape e unha vida social e económica condicionada polo conflito armado latente en moitas zonas de Galicia, non só na montaña.

Esta demorada e conflictiva experiencia deixou pegadas sociais e políticas aínda apreciables. Así pode observarse nunha peculiaridade da xeografía electoral, na que destaca o repetido triunfo municipal da esquerda nas serras orientais, tanto na vertente luguesa como na berciana e aínda cara a Valdeorras, precisamente nunha zona da chamada Galicia interior e aínda profunda, que non ten unha explicación sinxela e dende logo nunca sen ter en conta a historia da resistencia baixo o franquismo e mais unha oculta pero actuante memoria colectiva.

Hai que deterse, por último, no cambio das tendencias de desenvolvemento endóxico xeradas no primeiro terzo do século XX, coa imposición dunha autarquía cuarteleira nos chamados anos da fame e do racionamento que chegan á década dos cincuenta. Esta ruptura terá considerables consecuencias na sociedade rural, ao longo da posguerra a situación do sector agrario vén determinada pola reruralización e o freo das transformacións agrarias previas. A reruralización da década dos corenta provoca en Galicia unha situación de agro cheo e morto de fame, cando a guerra mundial primeiro e bloqueo dos aliados á Ditadura despois de 1945, impediron incluso que a emigración funcionase como válvula de escape para os excedentes de poboación agraria que non poderían ser absorbidos en empregos urbanos. Neste contexto, a ausencia de medios técnicos e insumos (combustibles, fertilizantes, maquinaria e repostos) racha calquera evolución sobre as bases xa

establecidas antes de 1936; pola contra vanse reforzar prácticas vellas e semiabandonadas, que deitan a agricultura galega no arcaísmo produtivo. Caen todos os índices de produción e produtividade agraria, de modo que ata a segunda metade da década dos cincuenta non se recuperan os niveis do período republicano; do mesmo xeito fréanse por dúas décadas os plans agroindustriais previos. O empeño no autoabastecemento autárquico acentúa ese arcaísmo produtivo, potenciando por exemplo cultivos case abandonados como o liño ou novos (pero exóticos no sistema de cultivos atlántico) como o tabaco. A orientación autárquica e dirixista que busca o autoabastecemento racha coas orientacións do sistema agrario e mesmo cunha política agraria que vén desenvolvéndose polo menos dende finais do século XIX. Non serán menos importantes ás mudanzas no sistema estatal de innovación, que conducen ao aletargamento do entramado institucional encargado da indución de innovacións na agricultura dende comezos de século⁵.

Capítulo á parte merece a cuestión da expropiación de montes veciñais e a repoboación forestal, que trocan radicalmente as funcións do monte como soporte do sistema agrogandeiro, provocando unhas transformacións de grandes proporcións pola vía do intervencionismo totalitario. Expropiación e repoboación terán efectos sociais e económicos demoledores, contribuíndo ao empobrecemento e á expulsión dos máis pobres e á desarticulación das comunidades que xestionaban o monte.

Polo que respecta á economía urbana e aos demais sectores económicos, consolidouse unha evolución desequilibrada da estrutura industrial no marco dunha economía en retroceso organizativo e produtivo durante os anos corenta. As cidades seguiron medrando nesta década, especialmente as costeiras, vinculadas ao desenvolvemento da industria pesqueira, conserveira e naval, trípode sobre o que se asentara o desenvolvemento industrial previo, favorecidas agora polo réxime. Tamén hai que subliñar importantes desenvolvementos na industria hidroeléctrica para a exportación, na de transformación da madeira (ao abeiro das repoboacións) e, ocasionalmente da minería do volframio, alentada polas necesidades dos países que contenden na guerra mundial.

En termos xerais, daquel contexto económico-político derívanse consecuencias sociais negativas moi duradeiras. A intervención da economía e as condicións políticas do réxime fixeron que as actividades máis rendibles foran as ilegais vinculadas ao estraperlo e o contrabando. O mercado negro e unha corrupción administrativa sen precedentes fixeron arraigar naquela economía labrega a xeneralización da ocultación e a fraude como estratexia de supervivencia que instaura

---

5 A recente publicación da tese de doutoramento de David Soto (2006) máis que confirma estas tendencias e o atraso agropecuario que xera o franquismo en Galicia.

(ou en ocasións, recupera) vicios sociais, crebaron vellas solidariedades e moi posiblemente afondaron no individualismo. Xeneralizouse a ocultación das colleitas, de modo que se estima que as cantidades comercializadas ilegalmente superaron, especialmente para os cereais, ás intervidas pola CREPA e os prezos dos produtos vendidos no mercado negro, moitas veces adulterados, chegaban a triplicar os prezos oficias de taxa. Poucos podían comer o pan branco de antes da guerra pero moitas fortunas dos adictos ao réxime fixéronse grazas a esta xestión cuarteleira da economía que subvertía o mercado aberto pero deixaba marxe dabondo á corrupción especuladora.

Tanto no agro como nas cidades houbo tamén quen se enriqueceu, tirando partido das mañas políticas e das habelencias para a ocultación e a especulación. Os da posguerra foron anos de enriquecementos ilícitos baseados tamén nos favores políticos, nas delacións e na represión, negocios e propiedades dos afíns á República cambiaron de mans a cambio de eludir a represión e outros houberon de pagar “rescates” para mantelos. Polo demais houbo tamén certa bonanza económica para algúns sectores, coa venda de gando, de peixe ou de volframio, pero seguramente tamén concretado máis en enriquecementos singulares que en melloras económicas de amplos sectores.

3. A sociedade e o réxime en Galicia

O réxime fundado na guerra civil tamén careceu en Galicia dun consenso social lexitimador. As novas autoridades políticas non foron quen de establecer unha hexemonía suficiente, de modo que o temor impúxose ao consentimento dende os primeiros momentos.

A primeira característica do novo réxime é a ruptura cos precedentes en termos políticos e sociais. O novo poder político procura rachar radicalmente cos anteriores, transformando as bases previas do poder político e mesmo do poder social. Non só se establece unha ruptura coa República senón tamén co réxime pluripartidista da Restauración e co carácter “débil” dunha Ditadura de Primo de Rivera que se extinguiña antes de que o fascismo europeo adquirira a fasquía que coñeceu nos anos trinta. As investigacións realizadas ata o momento parecen confirmar esta apreciación na perspectiva dos poderes locais, do asociacionismo e mesmo do poder universitario⁶. Dende os primeiros momentos as posicións do poder local e provincial son ocupadas por militares retirados, falanxistas de primeira ou última hora, xentes “de orde” militantes dunha “nova dereita” e oportunistas que nunca participaran antes en política nin se presentaran ás eleccións. De certo, nin os vellos conservadores dos tempos da monarquía serven ás no-

6 Gurriarán 2006; Souto Blanco 1999; Domínguez Almansa 1997; Fernández Prieto 1993: 49-69.

vas autoridades. De feito, abundan os casos nos que os prohombres conservadores afeitos aos usos e componendas pero tamén á relativa tolerancia dos tempos da Restauración son cesados nos seus cargos de alcaldes e concelleiros pola súa excesiva magnanimidade ou o seu empeño en interceder polos detidos polas autoridades militares e os falanxistas. Pois é o caso que a imposición da autoridade política polos sublevados obriga a empregar métodos e formas de represión novos que exceden dos coñecidos no Estado liberal e mais na Ditadura de Primo. Ten lugar, pois, unha substitución de elites políticas de dimensións pouco coñecidas e cuxas consecuencias non foron aínda ponderadas.

O establecemento e consolidación dun poder nacido dunha sublevación militar non apoiada na sociedade civil, esixiu unha represión que se fai continuada e que pasa a formar parte da natureza do Réxime ata a súa liquidación catro décadas máis tarde, ao converterse o seu exercicio no elemento inescusable para asegurar o dominio político e social. Unha represión que excede amplamente a tal fin, os métodos de coacción coñecidos no Estado liberal precedente e que a sublevación militar primeiro e o franquismo despois requiren para imporse socialmente⁷. O mantemento desta natureza represiva coa que se instaure o réxime non quere dicir que despois da primeira etapa este non fora quen de establecer consensos sociais que lle garantiron un apoio suficiente senón hexemónico entre a poboación⁸. Mais, nas condicións das dúas primeiras décadas, nas que o illamento internacional e a autarquía provocaron escaseza e penurias para a maioría, os vencedores da guerra non foron quen de establecer unha hexemonía abonda polo que o temor houbo de imporse ao consentimento. Sobre eses piares andaría o réxime pese as mudanzas posteriores.

Implantouse un réxime a imitación dos fascismos europeos. Independentemente de calquera debate sobre a natureza do réxime, en termos estritamente históricos hai que reparar en que, no tempo do fascismo europeo, un réxime nacido dunha sublevación militar contra unha república democrática gobernada

---

7 Nos últimos tempos son numerosos os traballos nesta liña que nos permiten ter unha idea cabal sobre a dimensión e condición da represión que o golpe require para imporse, entre os que cabe citar os de Souto, Prada, Rodríguez Teixeiro, Grandío, Lamela, Rodríguez Gallardo, Eliseo Fernández, Dionisio Pereira, Santidrián, Lanero, ou o mencionado de Ricardo Gurriarán. Así como os sucesivos Congresos de Narón e Culleredo ou o proxecto de investigación universitario *Voces, Nomes e Lugares*, encetado o ano 2006.

8 Neste sentido as recentes investigacións de Ana Cabana, Daniel Lanero e Anxo Collarte dentro do equipo de investigación en Historia Agraria do Departamento de Historia Contemporánea da USC, entran por fin no coñecemento da sociedade rural do franquismo e indagan tanto nos elementos de represión e resistencia como nos de consenso que o réxime constrúe paseniñamente. Lanero Táboas, Daniel (2005): *Sindicalismo agrario franquista na provincia de Pontevedra (1936-1975)*, Departamento de Historia Contemporánea, USC, Tese de doutoramento inédita; Cabana, Ana (2006): *Entre a resistencia e a adaptación. A sociedade rural galega no franquismo (1936-1960)*, Departamento de Historia Contemporánea, USC. Tese de doutoramento inédita. Collarte, Anxo (2006): *Labregos no franquismo. Economía e sociedade rural na Galiza interior. As "hermandades sindicais" en Ourense (1943-1978)*, Ourense, Difusora de Letras, Artes e Ideas.

por unha Frente Popular, non podía senón ter o fascismo como referente como o tiveran outros réximes similares europeos da época, incluído o francés de Vichy. Defínase como se queira a evolución posterior, o papel da guerra fría, o impacto do desenrolismo, etc., seguramente o totalitarismo e o españolismo tradicionalista son, como ten afirmado Ramón Máiz, os seus riscos máis visibles, concretados nunha extraordinaria verticalización autoritaria nos seus aparatos e unha fortísima centralización. A supresión de garantías e dereitos cidadáns veu acompañada da supresión da descentralización autonómica e da persecución de manifestacións culturais e lingüísticas diverxentes do españolismo imperial que se estaba a inventar. A escrita do galego só era posible en loas a Franco e as gaitas soaban decoradas sempre en colorado e marelo. Un réxime, iso si, coas súas peculiaridades sureuropeas, a máis importante e duradeira o seu carácter nacional católico, no que a Igrexa terá un papel novo e rupturista coa súa propia tradición. Esta mudanza percíbese máis na Galicia urbana que na rural pero tamén neste ámbito racha co papel tradicional dos cregos na sociedade previa, pola prohibición de festas e celebracións de orixe e natureza máis ou menos pagá, como o Entroido ou os maios; dítanse normas restritivas sobre a vestimenta, o baile ou sobre unhas relacións sexuais que contaban tradicionalmente con amplos espazos de permissividade e que, en todo caso, interfíren nos hábitos cotiáns moito máis do que nunca en momentos anteriores. A igrexa en Galicia abandonou o sincretismo que a caracterizara durante séculos para facerse nacional-católica e converterse nun dos piares do réxime que sae da sublevación militar.

De certo, o principal apoio social do Estado franquista, xunto co exército sublevado, foi unha Igrexa católica que por fin atopou as condicións propicias para loitar contra a modernidade e o laicismo que viña combatendo dende o século XIX, impondo agora un rigorismo moral que chegou ao fanatismo ata que empezaron a soprar os ventos do Vaticano II. As continuas Misións reevanzeladoras que percorreron cidades, vilas e parroquias buscaban obsesivamente a recristianización das masas pecadoras das que non se fiaban nin o franquismo nin a Igrexa. Pero a vía predilecta para esta misión de dominio social por parte da Igrexa seguiu sendo o ensino, agora con forzas renovadas grazas ao control dunha parte importante do aparato educativo que o estado lle cedeu, especialmente nos tramos superiores, a través dos centros educativos máis elitistas nas cidades e da recuperación do antigo recurso ao seminario para a poboación rural. En todo caso, mercé á presenza abafante do nacional catolicismo en todos os niveis escolares, públicos e privados a través de textos, materias e catequeses. Desta poderosa alianza entre franquismo e igrexa xurdiu un nacionalcatolicismo como sinal de identidade ideolóxica máis importante do Réxime. O labor clerical contou coa axuda segrar da ACNP (Asociación Católica Nacional de Propagandistas), pri-

meiro, e do Opus Dei, despois. A sociedade foi entregada polo réxime á Igrexa, en maior medida que ao falanxismo; cuestión de eficacia.

Tamén no terreo dos medios de comunicación logrou o réxime un apoio forzado ao convertelos en instrumentos da súa propaganda directa. Xornais, emisoras de radio e medios independentes existentes en Galicia en 1936 houberon de pregarse aos ditados da censura, mentres os de tendencia política máis definida (como *El Pueblo Gallego*, *A Nosa Terra*, entre outros) foron incautados e ás veces convertidos en prensa do Estado, desaparecendo moitas publicacións locais e asociativas e, por suposto, todas as esquerdistas. Só os medios de tendencia católica ou conservadora se desenvolveron coa comodidade dos adictos nestas novas condicións.

Coa instauración da Ditadura franquista non só mudan as elites políticas e a natureza do réxime político, tamén se transforman as estruturas de poder e os aparatos do Estado coa completa depuración do funcionariado, incluído o militar, do que se ten un coñecemento bastante pormenorizado. Se na guerra se creou un estado campamental ao rematar estabilizouse un estado cuarteleiro, tamén no aspecto administrativo e burocrático, apreciable nos novos criterios e compartimentos definidos pola pedagogía derivada do “dereito de conquista” (“para algo ganamos la guerra”) que a nova burocracia exerce con impunidade. Coñecemos ben a depuración que afectou ao Maxisterio, onde os mestres formados na democracia foron substituídos por outros habilitados por méritos patrióticos ou de guerra e sempre a partir do criterio de que “preferimos que no haya escuelas a que las haya [...] sin Dios”. Segundo A. Costa, dos 6000 mestres que exercían en Galicia en 1936, 2000 sufriron sancións e máis de 500 foron apartados do posto. O resultado foi esmagador: aínda en 1955 había menos escolas en funcionamento que en 1936. Para a Universidade de Santiago, Ricardo Gurriarán demostra que case un terzo do profesorado foi sancionado, porcentaxe que no caso dos catedráticos se eleva ata o 40%. Ambos os casos constitúen unha mostra elocuente do nivel de desafección co que os sublevados tiveron que enfrontarse, neste caso entre os sectores máis capacitados e formados da sociedade.

A segunda característica do novo réxime é a súa construción sobre a represión e a destrución da sociedade civil democrática. Despois dunha represión “de urxencia” que acompaña a sublevación militar e se concreta na eliminación e o encarceramento do contrario que pode facela fracasar militar ou civilmente, prosegue unha represión administrativa e capilar destinada a destruír os elementos organizativos da sociedade civil democrática existente en 1936. Se imos tendo un coñecemento bastante sistemático da primeira forma de represión, sabemos aínda pouco da segunda que resulta, non obstante, fundamental para a consolidación do novo poder político, á vez que define o tipo de sociedade na que este se

vai asentar longamente. Esta segunda forma de represión vai supor en conxunto o apartamento da maioría dos cadros sociais, políticos e sindicais da actividade civil, que nin sequera terán sempre unha substitución adecuada por canto tamén van ser eliminadas ou modificadas no seu funcionamento as institucións sociais nas que exercían a súa actividade.

Un exemplo coñecido é a destrución sistemática das Sociedades e sindicatos agrarios que inzaran a Galicia rural ao longo do primeiro terzo do século XX. De entrada foron perseguidos e encadeados os dirixentes cunha vinculación política máis directa cos partidos da Frente Popular e disoltas as sociedades agrarias máis comprometidas, deseguido, entre 1939 e 1943 apartouse a todos os cadros dirixentes levemente sospeitosos de compromiso democrático que aínda quedaban en activo. Cregos, Falanxe local e garda civil informaban por escrito aos gobernos civís de todas as directivas electas das sociedades. As pescudas que fixemos no seu día amosan que moi poucos destes cadros eran considerados de confianza polo réxime, polo que decote se revogaban as directivas e obrigábase á súa substitución por outros socios considerados menos perigosos, en razón da idade ou da súa escasa significación política. Isto avala a idea da falla de apoios efectivos e a desconfianza xeneralizada sobre a que se asentou o franquismo en Galicia, tamén no medio rural. Lamináronse así os fundamentos da autoorganización agrarista antes de substituírse por un sindicalismo vertical, obrigatorio e burocrático

4. Os custos sociais da instalación do franquismo

En conxunto, o primeiro franquismo terá un custe de instalación considerable en Galicia. Retorce a sociedade previa, facendo recuar as súas formas organizativas, así como moitos usos sociais democráticos consolidados e formas de sociabilidade propias dunha sociedade plural e moderna. A sociedade actual segue a derivar moito máis directamente daquela fractura no desenvolvemento social que supuxo a instauración do franquismo e que derivou na súa demorada pervivencia, que de calquera outro proceso social, incluídas as tres últimas décadas da democracia actual, que están representadas no actual continxente de poboación por unha única xeración á que só moi recentemente lle está tocando acadar espazos de poder.

Daquel período do primeiro franquismo derivan fracturas sociais que permanecen ata hoxe, sobre todo en vilas e aldeas e son facilmente rastrexables entre os que foron reprimidos, apartados, multados, expropiados e os represores e beneficiarios directos da instalación violenta do novo réxime. Vellas divisións locais das que só se fala nas festas familiares ou nos velorios pero que trazan as liñas divisorias da convivencia social e tamén das posicións políticas. Fracturas que están presentes e mesmo están empezando a seren destapadas paseniñamente na actualidade, non sen dificultades, ao xeito do que aconteceu hai uns anos no

mundo intelectual español coa reveladora polémica provocada por Javier Marías a propósito do papel do filósofo J. L. López Aranguren nos primeiros momentos do franquismo. Como aconteceu en 1999 en Tui coa que debeu ser a primeira homenaxe e rehabilitación pública e social dos fusilados na última localidade galega ocupada polas tropas sublevadas e, no extremo oposto do país, en Ribadeo, con dous actos de xeito moi diferente: un no que por primeira vez en 63 anos se falaba nun acto público dos fusilados e se recoñecía a inxustiza, polo demais ben coñecida, do seu asasinato, diante das súas familias e mesmo dalgúns instigadores; o outro acto unha homenaxe do goberno municipal ao alcalde do franquismo por excelencia, falanxista de primeira e última hora, ocasionou unha fractura pública e privada sen precedentes; ambos os feitos conduciron en poucos días á primeira homenaxe pública aos represaliados. En todo caso, nesta recuperación do pasado apareceron as vítimas pero non aínda os vitimarios. Eis a memoria mesturándose coa historia.

A longa posguerra, a represión, o medo, a fame, o mercado negro e o intervencionismo totalitario conduciron á ruptura de solidariedades sociais e afondaron no individualismo. Triunfou unha sorte de “arcaísmo social” que dissolve a acción colectiva vinculada tanto a formas tradicionais como a novas formas de organización social; consolidándose vicios e perversións cívicas para ir vivindo, para ir tirando naquelas condicións de represión e racionamento. Desarticuláronse as comunidades rurais, que ven interrompida a súa evolución coa expropiación dos montes en man común. Instaurouse unha fundamentada desconfianza social cara a calquera forma asociativa moderna, rachando cunha experiencia organizativa e de mobilización plural que se remontaba xa a medio século atrás. Esta aversión á organización e á participación instaurouse en polo menos dúas xeracións enteiras e durou moito máis que a represión singularizada. En termos xerais destruíuse unha sociedade civil articulada á vez que se derrubaron abruptamente formas asociativas tradicionais á vez que se implantaron/recuperaron vicios e deformacións sociais que aínda seguen vixentes.

Bibliografía

- AGUILAR, Paloma (1996): *Memoria y olvido de la guerra civil española*, Madrid, Alianza Editorial.
- COSTA CLAVELL, Xavier (1977): *Las dos caras de Galicia bajo el franquismo*, Madrid, Ed. Cambio 16.
- CABO VILLAVERDE, Miguel (1998): *O agrarismo*, Vigo, Edicións A Nosa Terra.
- CABANA, Ana (2006): *Entre a resistencia e a adaptación. A sociedade rural galega no franquismo (1936-1960)*, Santiago de Compostela, Departamento de Historia Contemporánea (Tese de doutoramento inédita).

- COLLARTE, Anxo (2006): *Labregos no franquismo. Economía e sociedade rural na Galicia interior. As "hermandades sindicais" en Ourense (1943-1978)*, Ourense, Difusora de Letras, Artes e Ideas
- COSTA RICO, Antón (1989): *Escolas e Mestres. A educación en Galicia: da Restauración á segunda República*, Santiago de Compostela, Xunta de Galicia.
- DOGLIANAI, Patrizia (1999): *L'Italia Fascista, 1922-1940*, Milano, Ed. Sansoni.
- DOMÍNGUEZ ALMANSA, Andrés (1997): *A formación da sociedade civil na Galicia rural. Asociacionismo agrario e poder local en Teo, 1890-1940*, Santiago de Compostela, Teo, Concello de Teo e Consellería de Cultura e Comunicación Social.
- FERNÁNDEZ, Carles (1982): *El Alzamiento de 1936 en Galicia*, Sada, Edicións do Castro.
- FERNÁNDEZ, Carles (1999): *La guerra civil en Galicia*, Sada, Edicións do Castro.
- FERNÁNDEZ LEICEAGA e Xaquín e LÓPEZ IGLESIAS, Edelmiro (2000): *Estructura económica de Galicia*, Santiago de Compostela, Laiovento.
- FERNÁNDEZ PRIETO, Lourenzo (1988): "Agricultura, gandería e economía de guerra: Novas orientacións de política agropecuaria para Galicia: 1936-1939", *Grial*, 100, pp. 133-246.
- FERNÁNDEZ PRIETO, Lourenzo (1993): "Represión franquista y desarticulación social en Galicia. La destrucción de la organización societaria campesina 1936-1942", *Historia Social*, 15, pp. 49-69.
- FERNÁNDEZ PRIETO, Lourenzo (1996): "Guerra civil e franquismo", en VV.AA.: *Nova Historia de Galicia*, A Coruña, Eds. Tambre.
- FERNÁNDEZ PRIETO, Lourenzo (2006): "Máis memoria ca historia. Unha historia deformada, unha historiografía por revisar", *Grial*, 170, pp. 16-23.
- GONZÁLEZ BERAMENDI, Justo e NÚÑEZ SEIXAS, Xosé Manoel (1995): *O nacionalismo galego*, Vigo, A Nosa Terra.
- GRANDÍO SEOANE, Emilio (2000): *Años de guerra. A Coruña, 1936-1939*, A Coruña, Vía Láctea.
- GURRIARÁN, Ricardo (2006): *Ciencia e conciencia na Universidade de Santiago (1900-1940)*, Santiago de Compostela, Servizo de Publicacións da Universidade de Santiago de Compostela.
- HEINE, Hartmut (1980): *A guerrilla antifranquista en Galicia*, Vigo, Edicións Xerais de Galicia.
- JULIÁ, Santos (coord.) (1999): *Victimas de la guerra civil*, Madrid, Ed. Temas de Hoy.
- JUANA, Jesús e PRADA, Julio (eds.) (2006): *Lo que han hecho en Galicia. Violencia política, represión y exilio (1936-1939)*, Barcelona, Crítica.
- LOMBARDERO RICO, X. M. (1999): *Sociedade ribadense, 1900-1936*, Ribadeo, Ed. Nigoba.

- LANEROTÁBOAS, Daniel (2005): *Sindicalismo agrario franquista na provincia de Pontevedra (1936-1975)*, Santiago de Compostela, Departamento de Historia Contemporánea da Universidade de Santiago de Compostela (Tese de Doutoramento inédita).
- MARTÍNEZ, A. (2000): “La ganadería gallega en el primer franquismo. crónica de un tiempo perdido, 1936-1960”, *Historia Agraria*, 20, pp. 197-224.
- MÁIZ, Bernardo (1988): *Galicia na IIª República e baixo o franquismo*, Vigo, Edicións Xerais de Galicia.
- MÁIZ, Ramón (1991): “El franquismo”, en Villares Paz, Ramón (ed.): *Historia de Galicia*, Vigo, Faro de Vigo.
- MÁRQUEZ CRUZ, Gullermo Manuel (1993): “La transición local en Galicia: Continuidad de las élites políticas del franquismo y renovación de los gobiernos locales”, *Revista de Estudios Políticos*, 80, Madrid.
- NÚÑEZ SEIXAS, Xosé Manoel (1995): “Galeguismo e cultura durante o primeiro franquismo (1939-1960)”, *A Trabe de Ouro*, 19.
- NÚÑEZ SEIXAS, Xosé Manoel (1999): “Violencia política e represión en Galicia. Da IIª República á posguerra: algunhas reflexións históricas”, pro. ms.
- PRADA, Xulio (2007): *Violencia política, protesta social e orde pública no Ourense republicano*. Sada, Edicións do Castro.
- REIGOSA, Carlos (1989): *Fuxidos de sona*, Vigo, Edicións Xerais de Galicia.
- RICO BOQUETE, Eduardo (1995): *Política forestal e repoboacións en Galicia, 1941-1971*, Santiago de Compostela, Universidade de Santiago de Compostela.
- ROCHA NOVOA, Mónica (1999): *O estraperlo na comarca do Condado: 1939-1960*, Santiago de Compostela, Departamento de Historia Contemporánea da Universidade de Santiago de Compostela (Traballo de Doutoramento inédito).
- RODRÍGUEZ PÉREZ, J. Alberte (1989): “A minaría do volframio em Galiza (1887-1960). Umha primeira aproximación”, *Agalia. Quatro Estudos de historia económica de Galiza*, Monográfico núm. 2, pp. 49-70.
- SAZ, Ismael e GÓMEZ RODA, José Alberto (eds.) (1999): *El franquismo en Valencia. Formas de vida y actitudes sociales en la posguerra*, Valencia, Ediciones Episteme.
- SOTO, David (2006): *Historia dunha agricultura sostible. Transformacións productivas na agricultura galega contemporánea*, Santiago de Compostela, Consellería de Agricultura da Xunta de Galicia.
- SOUTELO VÁZQUEZ, Raúl e PRADA RODRÍGUEZ, Xulio (1998): “Estratexias de supervivencia económica na posguerra: mercado negro, acaparamento e ocultación”, *Historia Nova* V, Santiago de Compostela, Asociación Galega de Historiadores, pp. 177-213.
- SOUTO BLANCO, M.ª Xesús (1998): *La represión franquista en la provincia de Lugo (1936-1940)*, Sada, Edicións do Castro.

- SOUTO BLANCO, M. ^a Xesús (1999): *Los apoyos al régimen franquista en la provincia de Lugo, 1936-1940. La corrupción y la lucha por el poder*, Sada, Edicións do Castro.
- TEIXEIRA DA SILVA, Franciso Carlos (2000): “Dictatorship and Historiography. Brazilian and Argentinian invent their History”, en *The Uses and Misuses of History and Responsibility of Historians. Past and Present. 19th International Congress of Historical Sciences*, Oslo, (pro.ms.; non hai resumo no libro de *Proceedings*, Oslo, 2000)
- TRANFAGLIA, Nicola (1999): *Un passato scomodo. Fascismo e postfascismo*, Roma, Editorial Laterza.
- WOUTERS, Marc (1993): *1936. Os primeiros días*, Vigo, Edicións Xerais de Galicia.
- VV.AA. (1987a): *Os anos despois (1936-1953)*, Vigo, Edicións A Nosa Terra.
- VV.AA. (1987b): *O 36 na Galiza*, Vigo, Edicións A Nosa Terra.
- VV.AA. (1988a): *Galiza: 1953-1975*, Vigo, Edicións A Nosa Terra.
- VV.AA. (1998b): *O que fixeron en Galicia. 1936*, Vigo, A Nosa Terra. (Edición a cargo de C. Pereira Martínez).